

СІСТЭМА ФОРМ ВЫРАЖЭННЯ ГРАМЕМ РОДУ Ё БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ У АСПЕКЦЕ ДЫЯХРАНІ

Катэгорыя роду з'яўляецца адной з асноўных катэгорый іменных часцін славянскіх моў, якая пачала фармавацца яшчэ ў праславянскую эпоху на аснове сэнсавага супрацьпастаўлення адушаўлёных назоўнікаў па полу [2, с. 101], затым дадзена катэгорыя ахапіла і неадушаўлёныя назоўнікі. Паколькі крытэрыем дзялення па родавай прыкмеце з'яўляецца адпаведнасць мужчынскаму ці жаночаму пачатку, які бачыцца ў прадмеце, то ніякі род успрымаецца як другасны. [5, с. 80]. На станаўленне катэгорыі роду маглі ўплываць і іншыя ўнутрылінгвістычныя фактары, да якіх адносяць працэс лексікалізацыі, якому падвяргаюцца канкрэтныя словы, а таксама ўплыў семантычнага фактара, што закранае цэлыя лексіка-семантычныя групы слоў. [5, с. 79] Аднак пытанне фармавання і развіцця катэгорыі роду, механізма выбару пэўных форм у рускай і беларускай мовах у працэсе іх эвалюцыі да канца не вырашана. У дадзеным артыкуле робіцца спроба вызначыць кола праблем, звязаных з станаўленнем грамема роду ў беларускай і рускай мовах, ахарактарызаваць формы пэўных часцін мовы, у якіх замацаваліся грамемы, суадносныя з усходнеславянскімі канчаткамі розных родаў.

Паколькі за час развіцця ўсходнеславянскіх моў сама катэгорыя роду не змянілася, то пры даследаванні іменных часцін мовы асабліваю цікавасць, на нашу думку, выклікаюць розныя вынікі развіцця грамема роду ў блізкароднасных мовах, таму што іх аналіз можа дапамагчы выявіць інтралінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары, што могуць уплываць на выбар аднаго з варыянтаў. Граматычнымі паказчыкамі катэгорыі мужчынскага роду (а таксама адз. л. Н. скл.) назоўнікаў ва ўсходнеславянскі перыяд былі канчаткі -ъ (домъ), -ь (сторожь), -ии (соудии), -ои (разбои), -аи (краи), -ы (камы), жаночага роду -а (жена), -ѧ (землѧ), -ыни (рабыни), -ь (мышь), -и (дъчи), ніякага -о (добро), -е (поле), -ѧ (имѧ). Аднак катэгорыя роду ў гэты час менш развітая, чым у сучасных славянскіх мовах, пра што сведчыць захаванне архаічнай шасцітыпнай сістэмы скланення, заснаванай на адзінстве асноваў назоўнікаў, калі адзін тып скланення ўключае назоўнікі розных родаў (напрыклад, тып скланення на зычны), а назоўнікі аднаго роду, якія набылі ў выніку фанетычных змен аднолькавы фармальны выгляд (сынъ і столъ), працягваюць скланяцца з захаваннем старажытных адметнасцей. З цягам часу катэгорыя роду ўзмацнілася, што прывяло да ўніфікацыі і спрашчэння сістэмы скланення. Ваганні ў катэгорыі роду адчулі назоўнікі на *і, якія ў сучасных рускай і беларускай мовах адносяцца да розных родаў (тварь, боль і інш.). Прыклады няўстойлівасці катэгорыі роду спрадвечна-беларускіх назоўнікаў засведчылі пісьмовыя старажытнабеларускія крыніцы: *тую жал* — *тяжъкий жал* [7, с. 10]. Шырока адлюстраваліся змешванні ў родзе запазычаных назоўнікаў, што пранікалі ў беларускую мову рознымі шляхамі з розных моў і вызначаліся неаднолькавай ступенню асіміляванасці: *адамашка* — *адамашокъ*, *боклагъ* — *боклага* і інш. Пераход назоўнікаў з

аднаго роду ў другі мог адбывацца ў старажытнабеларускі перыяд: 1) са зменамі ў фармальным выглядзе (*заслонь* — *заслона*); 2) без зменаў (боль). Што служыла падставай для выбару адной з форм, вызначыць складана, такое пытанне ставілася даследчыкамі неаднаразова. Звярталася ўвага і на неабходнасць зразумець механізмы выбару форм у розных тыпах мовы ў працэсе яе эвалюцыі [4, с. 93], але пытанне засталася адкрытым. Агульныя па паходжанні лексемы ў пераважнай большасці выпадкаў у сучаснай рускай літаратурнай мове замацаваліся і выкарыстоўваюцца ў форме жаночага роду, а ў беларускай літаратурнай мове — у форме мужчынскага роду. Лічым, што такія разыходжанні маглі быць выкліканыя працэсам узаемадзейнення паміж родамі, разбурэннем старой сістэмы скланення, у некаторых выпадках фанетычнымі з’явамі ў беларускай мове (зацвярдзеннем [р’], мяккіх губных на канцы слова). Таксама ў перыяд данацыянальнага развіцця любой мовы пры адсутнасці выпрацаваных і кадыфікаваных нормаў выбар і замацаванне аднаго з магчымых варыянтаў звязаны з ментальнымі асаблівасцямі носьбітаў мовы [5, с. 82].

Ад роду назоўніка залежыць род прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, асобных груп займеннікаў, парадкавых і некаторых колькасных лічэбнікаў. Род назоўніка часта разглядаецца як лексіка-граматычная катэгорыя, таму што не ўтварае словазменных радоў. У склонавай парадыгме прыметнікаў род з’яўляецца граматычнай катэгорыяй [3, с. 163].

У выніку аналізу сістэмы форм выражэння грамам роду беларускай і рускай моў у аспекце дыяхраніі заўважана, што ў адзіночным ліку назоўным склоне прыметнікаў і іншых іменных часцін мовы, акрамя назоўнікаў, адбыліся толькі фанетычныя змены і захаваліся спрадвечныя асаблівасці. Пры ўніфікацыі формаў назоўнага склону множнага ліку неасабовых займеннікаў, сучаснага займенніка 3 асобы, прыметнікаў, колькасных лічэбнікаў чатыры, адзін адзначаецца зусім іншая тэндэнцыя, чым пры ваганні ў родзе назоўнікаў: у беларускай літаратурнай мове замацоўваюцца пераважна формы жаночага роду, а ў рускай літаратурнай мове — формы мужчынскага роду. Спынімся больш падрабязна на гісторыі фарміравання грамам множнага ліку займеннікаў. У пісьмовых тэкстах усходнеславянскага перыяду ў мяккім варыянце неасабовых займеннікаў фіксуюцца ўсе тры родавыя формы: *мои, свои* (м. р.), *моя, своя* (н. р.), *моѣ, своѣ* (ж.р.): *мужи свои* [6, с.24], *дѣти моя* [6, с.28]. У старажытнабеларускіх пісьмовых тэкстах адлюстоўваюцца ваганні ў катэгорыі роду займеннікаў у множным ліку: *свои руки* [8, с.52], *слоуги мои* [8, с.98], *дѣти своѣ* [1, с. 47] і інш. У сучаснай беларускай літаратурнай мове замацоўваецца былая форма жаночага роду, якая зазнала толькі фанетычныя змены: аканне, пераход **ѣ** [ѣ] у [е]: *мае, свае*. У рускай літаратурнай мове ўжываецца былая форма мужчынскага роду *мои, свои*.

Неасабовыя займеннікі цвёрдай разнавіднасці *ти* (м. р.), *та* (н. р.), *ты* (ж. р.) у множным ліку таксама змяніліся. Паколькі аднаскладовая форма была, як лічаць беларускія навукоўцы, невыразнай, то пад уплывам іншых займеннікаў паслядоўна ператварылася ў двухскладовую і, перажыўшы

фанетычныя змены, набыла ў беларускай літаратурнай мове выгляд *тыя*, якая ўзыходзіць да былой формы жаночага роду множнага ліку ўказальнага займенніка *ты*, што злілася з формай жаночага роду множнага ліку асабовага займенніка (3 асобы). Двухскладовая форма ў тэкстах, напісаных на беларускіх землях, фіксуецца ўжо ў XIII ст., напрыклад, у «Грамаце князя Гердэня 1264 г.» [6, с. 43]: *тые люди*, пазней яна яшчэ больш пашыраецца: *тые* [8, с. 52] і інш.

У сучаснай рускай літаратурнай мове і большасці дыялектаў у назоўным склоне мн. ліку замацавалася форма *те*, што ўзыходзіць да ўсходнеславянскага *тѣ* — агульнай асновы ўскосных склонаў.

У выніку ўніфікацыі асабова-ўказальных займеннікаў 3 асобы ў множным ліку ў беларускай мове ў назоўным склоне паслядоўна выкарыстоўваецца форма *яны*, якая ўзыходзіць да *оны* (формы ж. р.), што пад уплывам ускосных склонаў набывае таксама пачатковае *ј*, а ў рускай літаратурнай мове ў назоўным склоне запанавала форма *они* (былая форма м. р.).

Поўныя прыметнікі ўзніклі значна пазней, чым кароткія, таму ўніфікацыя формаў множнага ліку адбываецца параўнальна позна. У назоўным склоне множнага ліку ў літаратурнай мове ўсходніх славян прыметнікі жаночага роду ўжываюцца з канчаткамі *-іе/-ыіе* (або *-ыя/-ія* пад уплывам стараславянскай мовы): *дѣвки половецкыя* [1, с. 11], мужчынскага роду — з канчаткамі *-іи/-ыи*: *златыи шеломы* [1, с. 9], *добрии люди* [1, с. 39] і інш. Аднак ужо ў гэты перыяд сустракаюцца ў пісьмовых помніках змешванні грамад роду: *трубы Городеньскіи* [8, с. 31]. У старажытнабеларускай літаратурнай мове ёсць усе тры формы: *оумнии коупчи* [1, с. 45], *серебръныи вѣсы* [8, с. 54], *соуды серебряные* [8, с. 38]. Але ўжо ў тэкстах XIV-XV ст. сустракаем канчаткі *-іе/-ыіе* ў назоўным склоне якасных прыметнікаў усіх трох родаў: *люди почѣстивые* [1, с. 101], *рады корунные духовные и светские* [1, с. 105]. Паступова такія флексіі становяцца агульнапрынятымі. У сучасных беларускай і рускай літаратурных мовах канчаткі прыметнікаў множнага ліку назоўнага склону — гэта былыя канчаткі жаночага роду цвёрдага варыянта.

Станаўленне катэгорыі роду і ўніфікацыя формаў назоўнага склону адзіночнага і множнага ліку выразна прасочваецца і пры развіцці лічэбніка як часціны мовы.

Вядома, што першапачаткова ў мове ўсходніх славян колькасныя лічэбнікі *адзін*, *два*, *тры*, *чатыры* адрозніваліся па родах у назоўным склоне. Пісьмовыя крыніцы старажытнабеларускага перыяду адлюстроўваюць паступовую страту родавых адметнасцяў і выпрацоўку і замацаванне ўніфікаваных формаў. Замест трох усходнеславянскіх формаў *одинъ* — *одъни*, *одъна* — *одъны*, *одъно* — *одъна* ў беларускай літаратурнай мове замацоўваецца *одны* (ж. р.), якая ў выніку акання набыла выгляд *адны*. У рускай літаратурнай мове *одни* ўзыходзіць да формы мужчынскага роду.

Страцілі былыя родавыя адрозненні лічэбнікі *трые* (м. р.), *три* (ж. і н. р.), *четыре* (м. р.), *четыри* (ж. і н. р.). Форма *три* (ж. і н. р.) без фанетычных зменаў захавалася ў сучаснай рускай мове, у беларускай літаратурнай мове ў

выніку зацвярдзення этымалагічна мяккага [p'] маем *тры*. У сучаснай рускай літаратурнай мове *четыре* — былая форма мужчынскага роду. Лічэбнік чатыры па паходжанні форма жаночага і ніякага роду, якая зазнала зацвярдзенне [p'], [ч'], аканне.

У якасці падагульнення зазначым, што аналіз развіцця катэгорыі роду ў рускай і беларускай літаратурных мовах выяўляе наступныя адметнасці: 1) пры кадыфікацыі нормаў агульныя па паходжанні назоўнікі ў рускай літаратурнай мове замацоўваюцца ў форме жаночага роду (*попынь, тень*), а ў беларускай літаратурнай мове — мужчынскага роду (*палын, цень*); 2) у формах назоўнага склону множнага ліку поўных прыметнікаў у абедзвюх мовах ужываецца былы канчатак жаночага роду; 3) у формах назоўнага склону множнага ліку разгледжаных займеннікаў у рускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца былы канчатак мужчынскага роду, а ў беларускай мове — жаночага роду; 4) прааналізаваныя формы лічэбнікаў у беларускай літаратурнай мове (*чатыры, адны*) па паходжанні формы жаночага і ніякага роду, у рускай (*четыре, одни*) — мужчынскага роду.

Пытанне выбару і замацавання ў літаратурнай мове формаў пэўнага роду звязана з многімі інтралінгвістычнымі і экстралінгвістычнымі фактарамі, абумоўлена асаблівасцямі менталітэту, таму дадзеная праблема патрабуе комплекснага вырашэння.

ЛІТАРАТУРА

1. Груцо, А.П. Старославянский язык: Учебное пособие для студентов вузов. — Мінск, 2004.
2. Килевая, Т.Л. Отражение гендерных отношений в языке / Гендерная лингвистика: коллективная монография / Отв. ред. Темиргазина З.К. — Павлодар, 2013.
3. Мова беларускай пісьменнасці XIV — XVIII стст. / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, У.М. Свяжынскі. — Мінск, 1988.
4. Гухман, М.М. Грамматическая категория и структура парадигм / Исследования по общей теории грамматики. — М., 1968. — С.117 — 174.
5. Живов, М.В. Унификация склонения существительных в косвенных падежах мн. числа в памятниках XVII в.: характер вариативности и обуславливающие ее факторы / Исследования по общей теории грамматики. — М., 1968. — С.93 — 110.
6. Бубновіч, І.І. Гісторыя беларускай мовы: хрэстаматыя. — Гродна: ГрДУ, 2009.
7. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай мовы: вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ. — 2-е выд., дапрац. — Мінск, 1986.
8. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: у 2-х ч. — Ч. 1. — Мінск, 1961.